

О. Л. ЯРЕМЕНКО,
*професор, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу економічної теорії
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"*
(Київ)

ГЛОБАЛЬНІ ДИСБАЛАНСИ ТА НОВИЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМ: ІНСТИТУЦІЙНА ГІПОТЕЗА

Доведено закономірний характер змін у зовнішньоекономічному позиціонуванні США під впливом глобальних дисбалансів. Показано, що частина причин загострення торговельних, фінансових та геоекономічних дисбалансів і конфліктів лежить у ціннісно-інституційній площині. "Новий протекціонізм" трактується як спроба США відновити потенціал суб'єктності, що виглядає проявом історичного інстинкту самозбереження. Обґрунтовано висновок, що нова модель глобалізації продовжить процеси поглиблення позитивної взаємозалежності, але на основі суверенної ідентичності та соціальної відповідальності національних держав.

O. L. YAREMENKO,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Leading Researcher of the Department of Economic Theory
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine*
(Kyiv)

GLOBAL IMBALANCES AND NEW PROTECTIONISM: AN INSTITUTIONAL HYPOTHESIS

The regular nature of changes in the US foreign economic positioning under the influence of global imbalances is proved. It is shown that part of the causes of aggravation of trade, financial and geo-economic imbalances and conflicts is within the value-institutional plane. "New protectionism" is interpreted as an attempt by the United States to restore the potential of subjectivity, which looks like a manifestation of the historical instinct of self-preservation. The conclusion is justified that the new model of globalization will continue the processes of deepening the positive interdependence, but on the grounds of sovereign identity and social responsibility of national states.

Сьогодні спостерігаються швидкі та несподівані зміни у функціонуванні та розвитку глобальної економіки. Наявні регулятивні інструменти суб'єктів не здатні впоратися з тиском невизначеності, який посилюється за рахунок відсутності чітких уявлень про місце та роль суверенних держав у глобалізованому світі. Це справедливо навіть для найбільш

© Яременко Олег Леонідович (Yaremenko Oleg Leonidovych), 2017; e-mail: yaremenkooleg2@gmail.com.

потужних суб'єктів світової господарської системи, в тому числі для Америки. Як зазначено в обговорюваній Доповіді, лібералізація міжнародної торгівлі за останні десятиліття призвела у США до втрати робочих місць і занепаду тих штатів, в яких традиційно концентрувалася промислова потужність країни. Очікування щодо подальшої динаміки національної продуктивності у США є невтішними: реальний ВВП на душу населення у найближче десятиліття зростатиме в середньому на 1%, а на 1 робочу годину – на 1,4% [1].

Траєкторія руху в нинішньому вигляді стихійно веде США до втрати позицій не тільки як головного суб'єкта глобалізації, але й як такого в цілому, оскільки саме вони першими стикаються з явищем історичного хаосу. Те, що сьогодні досить умовно ототожнюють з “новим протекціонізмом”, – це спроба США відчутти потенціал і межі своєї суб'єктності, що виглядає як прояв історичного інстинкту самозбереження.

Безпосередня причина кризових явищ – накопичені дисбаланси у розподілі ресурсів та економічної влади у світовій економіці. Про їх масштаби говорять такі факти. У 2016 р., за оцінками фахівців, світовий ВВП за паритетом купівельної спроможності становив 119,4 трлн. дол. Водночас за номінальним курсом національних валют він оцінювався у 75,7 трлн. дол. ВВП США у 2016 р. сягнув 18,56 трлн. дол., отже, в першому випадку він дорівнює 15,8%, а у другому – 24,5% світового ВВП *, тобто розрив становив більш як 1/3. Йдеться не про статистичні похибки чи помилки, а про наочну фундаментальну розбіжність між найважливішими показниками структури розподілу економічної влади у світі. Чинні механізми прийняття важливих для економіки більшості країн рішень фактично ототожнюються з номінальною структурою, хоча розподіл квот у МВФ формально є ближчим до паритетних показників.

Неможливість функціонування держав та їх фінансових систем за чинної системи інституційного (легітимного) розподілу влади та повноважень проявляється в безпрецедентному зростанні заборгованості – як внутрішньої, так і зовнішньої. Внутрішній борг країн світу у 2016 р. становив 85 трлн. дол., тобто за рік збільшився майже на 5%. Державний борг у світі досяг у 2016 р. 60,3% ВВП, за цей рік зріс на 1,6 процентного пункта **. Це означає, що держава як інститут претендує на більший масив суспільних ресурсів, ніж це дозволено чинними нормами. Інституційні правила щодо отримання та витрачання коштів державою є однією з головних складових суспільного договору (contract social). Через порушення балансу джерел фінансування держава мутує: більше уваги приділяється відповідальності перед кредиторами, в тому числі зовнішніми, і менше – перед платниками податків. Це призводить до розмивання суверенітету. Отже, відповідні складові суспільного договору потребують перегляду.

* The World Factbook / Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/us.html>.

** Там же.

Сукупний зовнішній борг країн світу становив у 2016 р. 75,74 трлн. дол. і продовжує зростати на фоні падіння світового експорту на 4% на рік (у тому числі в Китаї — на 7,7%). Це означає, що можливості обслуговування цього боргу звужуються. Глобальний леверидж не забезпечено глобальними активами і темпами експорту, що свідчить про швидке зростання глобального боргового ризику. Боргова глобалізація містить у собі неминучість фінансових криз і торговельних війн.

Зазвичай в економічній літературі йдеться про дисбаланси світової торгівлі та фінансові дисбаланси. Теоретичні підходи щодо глобальних дисбалансів можна умовно поділити на дві великі групи: 1) екзогенний підхід; 2) ендегенний підхід. Перша група представлена такими дослідниками, як П. Кругман [2], О. Бланшар [3], А. Ферреро [4], А. Легг та Н. Прасад [5]. Відповідно до такого підходу, причини дисбалансів пов'язані з помилками політики та поточними відхиленнями у функціонуванні глобальних ринків. Шляхи подолання дисбалансів лежать у площині більш повної координації міжнародної співпраці у глобальному масштабі, вдосконалення регуляторних практик і більш чіткого узгодження дій міжнародних та національних фінансових інститутів.

Прихильники альтернативного — ендегенного — трактування глобальних дисбалансів вважають, що ці дисбаланси нерозривно пов'язані з фінансовими механізмами глобалізації, і насамперед — з кредитною експансією та глибокими інституційно-структурними вадами, які неможливо подолати в короткостроковій перспективі. Такого підходу дотримуються М. Обстфельд і К. Рогофф [6], К. Боріо [7], В. Геєць [8], А. Гриценко [8; 9], В. Сіденко [10], Т. Артџомова [11], О. Білорус [12]. На наш погляд, доцільніше починати з виявлення глибинних підстав для дисбалансів і розривів, щоб потім уже переходити до аналізу можливостей політики щодо їх подолання.

Необхідно обґрунтувати доцільність включення в теоретичний аналіз глобальних дисбалансів інституційної складової процесів глобалізації в її найбільш загальному розумінні — як системи правил і норм, які знижують невизначеність рішень та їх наслідків в умовах глобальної конфліктності та фундаментальних змін.

Важливою характеристикою сучасного стану суспільств і господарських систем є процеси ціннісної деструкції, зміни ціннісних орієнтирів суспільства. Це не випадково, оскільки без певної нейтралізації ціннісного імунітету неможливо швидко узгодити важливі стандарти та норми поведінки у глобальному ресурсному просторі. Навіть такий адепт швидкої глобалізації сучасного суспільства, як Ф. Фукуяма, був змушений відзначити наявність двох різних ідентичностей у сучасних Сполучених Штатах Америки — нової прогресивної ідентичності, символами якої виступають толерантність, політкоректність, вільний вибір цінностей, глобальна свобода руху ідей, людей, та старої традиційної ідентичності, християнської за своїм походженням, яка базується на праці, сім'ї, особистій відповідальності людини перед Богом.

Ціннісна деструкція призводить до прискорення спрацьованості інститутів, що наближає чергову хвилю інституційних перебудов з невизначеними результатами. М. Твену приписують слова: “Історія не повторюється, вона римується”. Зміст інституційних перебудов може “римуватися” з хвилею етатизації індустріальних економік 20–30-х років ХХ ст. (аж до тоталітарних практик) в умовах глибокої конфліктності, інтенсивного перерозподілу економічної влади, відносного зниження ролі критерію ефективності на користь критеріїв суб’єктності та ідентичності.

В умовах глибокої кризи глобального розвитку вивчення феноменів ціннісно-інституційної деструкції та впливів соціальної невизначеності на фундаментальні орієнтири суспільства має важливе значення для обґрунтування національного стратегічного вибору. В сучасній інституційній науці склалися певні підходи до теоретичного моделювання невизначеності економічної еволюції за рахунок залучення даних сучасного природознавства, включаючи релятивістські підходи і термодинаміку складних систем. Таке розширення дозволило долучити до існуючих факторів функціонування та еволюції інститутів їх інформаційні характеристики і можливості.

Великий інтерес становлять сучасні прикладні дослідження впливу факторів невизначеності на динаміку глобальних фінансових ринків, інвестицій та ефективність регуляторної політики держав [13; 14; 15; 16]. Методологічна цінність такого підходу полягає в тому, що з’являється реальна можливість фіксувати нові ефекти і прояви невизначеності в контексті нереалізованих очікувань, глобальних технологічних та структурно-інституційних зрушень. Таким чином, створено змістовні передумови для систематизації інституціональних трактувань функціонування і розвитку господарських систем в умовах невизначеності з урахуванням наведених наукових теоретичних напрацювань.

На наш погляд, першопричини сьогоденного загострення торговельних, фінансових та геоекономічних дисбалансів і конфліктів лежать у ціннісно-інституційній площині. За останні 25 років відбулося швидке розширення простору економічної влади ТНК за рахунок нових технологій та інноваційних фінансових інструментів. Конкурентний тиск змусив ТНК рухатись у глобальний простір, засвоювати глобальні людські, природні та технологічні ресурси. Світовий капіталізм залучає до сучасних технологій величезні маси людей з різними цінностями, перевагами та мотивами. На одному й тому самому ресурсному просторі зійшлися різні соціальні епохи та цивілізації, від архаїчних та традиційних суспільств до пост- і неомодерну. Їх взаємодія має ознаки як “війни цивілізацій”, так і їх взаємного збагачення та співпраці, про можливість чого писав ще К. Ясперс, обґрунтовуючи трактування глобалізації як повернення “осьового часу”.

Підвищення щільності глобального середовища посилює взаємну залежність та актуалізує чинник конкурентоспроможності. Конфліктність

світового господарства зумовлена відносно низькою спроможністю існуючих правил і стандартів. Як показує досвід інституційної еволюції, така конфліктність може передувати інтенсивному генезису нових інститутів.

Але поки цього не відбулося, вихід із стану небезпечної конфліктності є можливим лише за умови більш-менш визначеного та стійкого розподілу економічної влади між сторонами конфліктів.

У науковій літературі дисбаланси ототожнюються із станом нерівноваги або близьким до нього *. У теоретичній механіці дисбаланс розглядається як розбіжність між віссю симетрії та віссю обертання ротора, що призводить до вібрації всього устрою. Така аналогія може в чомусь бути корисною для розуміння фактора розбіжності між вектором фактичного розподілу ресурсів і економічної влади у глобальній економіці та вектором існуючих формального та неформального порядків прийняття глобальних рішень. Витрати на підтримання існуючого формального розподілу повноважень за таких умов зростають, а побічні ефекти у вигляді глобальних "вібрацій" стають дедалі небезпечнішими. Одним з практичних висновків такої аналогії може бути визнання корисності послаблення занадто жорсткого поєднання складових глобальних механізмів, що може бути досягнуто шляхом суверенізації, локалізації та регіоналізації відповідальності та ресурсів.

За основу аналізу глобальних дисбалансів як прояву особливого стану інституційної системи взято гіпотезу "головної послідовності" соціальних механізмів зняття невизначеності господарських систем, яку автор оприлюднив у 2016 р. у доповіді "Довіра як інформаційний процес" [17]. Відповідно до цієї гіпотези,

$$Q = F[f_1(V), f_2(I), f_3(T), f_4(R), f_5(r), f_6(i)] + S_1 + S_2, \quad (1)$$

де Q – сукупний потенціал невизначеності середовища господарської системи; F – функціонал сукупної здатності господарської системи до цілісної поведінки; $f_1(V)$ – потенціал узгодження цінностей V ; $f_2(I)$ – потенціал узгодження, притаманний інститутам I ; $f_3(T)$ – потенціал узгодження механізмів довіри T ; $f_4(R)$ – потенціал узгодження механізмів вибору R ; $f_5(r)$ – потенціал узгодження механізмів ризику r ; $f_6(i)$ – потенціал узгодження механізмів інновацій i ; $S(S_1, S_2)$ – залишкова невизначеність господарської системи, яка складається з двох компонентів:

S_1 – залишкова невизначеність господарської системи першого роду, тобто така, яка в принципі може бути подолана на досягнутому світовому рівні інституційно-технологічного розвитку;

S_2 – залишкова невизначеність господарської системи другого роду, яку не можна зняти за допомогою існуючих технологій і соціальних механізмів.

Оскільки даний вид невизначеності пов'язаний з відкритістю будь-якої соціальної системи зовнішньому середовищу природних процесів і явищ, у якому згодом зростає ентропія, то включення фактора часу t як незалежного аргументу до вихідної моделі є необхідним. Одразу скажемо, що таке

* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://biznes-prost.ru/disbalans.html>.

уявлення є спрощеним, тому що абстрагується від взаємозв'язків між цими механізмами, що додає до всієї моделі зняття невизначеності ще один вид ендогенної залишкової невизначеності S_3 .

Ієрархічність фундаментальної структури господарської системи проявляється в тому, що потенціал упорядкування окремого соціального механізму формується лише на основі реалізованого потенціалу глибшого “попереднього” механізму, починаючи з цінностей. Відповідно, деструкції глибших ієрархічних елементів можуть паралізувати дію наступних елементів системи зняття невизначеностей (за схемою “тому що в кузні не було цвяха”). Тоді соціальний механізм, який не до кінця відпрацював свою місію, стає джерелом специфічної невизначеності для господарської системи. Наприклад, ціннісна невизначеність зумовлює невизначеність щодо вибору інституційних реформ. Інституційна невизначеність породжує ситуацію тотальної недовіри, загального контролю та підозрілості, відмову від каталлактики (Ф. Хайєк) як від розширеного порядку людського співробітництва. Рациональність вибору стає дедалі відноснішою, а ціни – рівноважнішими на більш коротких інтервалах. Це означає, що сумарний ефект дії системи має нелінійний імовірнісний характер.

Цінності V мають найбільш потужний потенціал зняття невизначеності, одночасно є основою спільності та відмінності елементів системи. Саме вони слугують безпосередньою базою ідентичності даного соціуму і надають інститутам, технологіям, інноваціям соціального забарвлення. Наприклад, неолітична революція дала максимальний приріст знань і технологій за всю історію людства на вкрай вузькому біологічному і ресурсному потенціалі завдяки виникненню фундаментальних соціальних переваг людини, які з цього часу набули характеру безумовних цінностей. Ціннісна ідентичність є вузькою в сенсі відповідних меж її мінливості. Вихід за них означає подолання тією чи іншою мірою ідентичності шляхом або переходу її до більш високої якості, або деградації та згасання.

Цінності мають переважно позараціональний характер, хоча і можуть піддаватися деякій раціональній інтерпретації. Недаремно Ф. Хайєк високо цінував зауваження Д. Юма, що правила моралі не є висновками нашого розуму. При цьому Хайєк писав: “Наші цінності та інститути не просто визначаються якимись минулими подіями, але формуються як складова процесу несвідомої самоорганізації якоїсь структури або моделі” [18, с. 47].

Сучасна концепція вільного (раціонального) вибору цінностей не враховує того факту, що визрівання цінностей – це тисячолітній процес становлення соціальної ідентичності людини і людства. Він вимагає колосальних затрат сутнісних сил людини, соціального часу, енергії, ресурсів. Уся ця енергія у стислому вигляді міститься в ціннісній ідентичності як ядрі соціальності. Маніпулювання такою ідентичністю загрожує соціальним вибухом, здатним зруйнувати суспільні структури будь-якого рівня.

Інститути I стійко структурують взаємодію суб'єктів за допомогою встановлення і підтримання загальних для них правил. Безпосередньою сферою відповідальності інститутів як упредметнених цінностей є адаптивний потенціал господарської системи, яка полягає у здатності зберігати ціннісну ідентичність на більш-менш широкому інтервалі значень життєво важливих параметрів шляхом захисту комплексу цінностей від неприйнятних змін. Комплементарну єдність цінностей та інститутів можна охарактеризувати як широку ідентичність господарської системи.

Довіра T є універсальним механізмом оптимізації інформаційних потреб господарської системи за її функціонування як інтегрованої цілісності. Ми можемо абстрагуватися від того, що сама по собі довіра — складна функція ціннісно-інституційної ідентичності, вибору і ризику. На цьому рівні зняття невизначеності виникає можливість існування грошей як таких. Національну грошову одиницю можна розглядати як речовий (відчужений) прояв ідентичності даного соціуму.

Вибір R — безпосередній прояв суб'єктного виміру системи. Його функцією є оптимальне використання ресурсів, а безпосереднім проявом — рівноважна ціна.

Ризик r відповідає за загальносистемну рівновагу, виступаючи одночасно стимулом і механізмом професіоналізації суб'єктів, що дозволяє знижувати індивідуальні оцінки ризику порівняно із середніми ринковими оцінками.

Інновації i розширюють сферу вибору, свободи і відповідальності суб'єктів за межі рівноважної ціни, виступаючи як спосіб подолання невизначеності першого роду S_1 при одночасному зростанні невизначеності другого роду S_2 .

Кожний механізм зниження невизначеності має іманентну сферу використання та обмежений дією ефекту спадної віддачі. З одного боку, *надмірно інституціалізовані* (зарегульовані) системи не є інноваційними і характеризуються відносно низькою соціальною ціною свободи вибору та професіоналізму (професіоналізованого ризику). Прикладом можуть бути держави Стародавнього Сходу. З іншого боку, адаптаційні можливості *інституційно недостатніх* систем є низькими, а ідентичність — слабкою, тому вони є привабливим об'єктом деструктивної конкуренції з метою захоплення ресурсів та арбітражу.

Існують об'єктивні межі ефективного зняття невизначеності за допомогою механізмів раціонального вибору. З одного боку, скорочення сфери вільного вибору перевантажує систему ендогенною невизначеністю. З іншого — якщо механізми вільного вибору поширюються на сферу базових цінностей соціуму, то система може стати нестійкою. Для ситуації сучасного тектонічного соціального зсуву характерним є вихід окремих складових за межі усталеної сфери дії, порушення критеріїв.

Оскільки велика залишкова невизначеність породжує в господарській системі необхідність і можливість її обмеження за рахунок залучення

зовнішніх чинників, зовнішні суб'єкти можуть бути прямо заінтересовані у зростанні залишкової невизначеності нижчих систем: наприклад, за рахунок інкорпорування до цих систем несумісних цінностей та інститутів.

Сукупність механізмів зняття невизначеності може розглядатись у контексті забезпечення доступу до інформації та ресурсів за допомогою діяльності, встановлення мети й вибору. У багатьох ситуаціях невизначеність можна трактувати як відсутність необхідної інформації. Якщо погодитися з точкою зору Ф. Хайєка, який найважливішими серед механізмів функціонування і розвитку господарських систем вважав неявні знання, то невизначеність може бути в дефіциті явних і неявних знань. Джерелами неявних знань є такі явні джерела знань, як технології, включаючи обладнання, документацію, ноу-хау, стандарти якості та менеджменту, ліцензії, патенти, а також приховані джерела, що виникають через стохастичну взаємодію учасників технологій.

Технології, крім вербальної та формалізованої інформації, формують ще й латентне інформаційне поле невербальної інформації та неявного знання. Отже, технологічні розриви породжують не тільки більш низький рівень продуктивності і використання ресурсів у відстаючих господарських системах, а й дефіцит прихованого порядку, який зумовлений чинниками застосування неявних знань як ресурсу координації суб'єктів. Невизначеність першого роду S_1 виникає саме з цієї причини.

Якщо залишкова невизначеність господарської системи першого роду S_1 (тобто та, яка в принципі може бути знята при досягнутому світовому рівні інституційно-технологічного розвитку) приблизно відповідає наявному інституційно-ціннісному, професіональному і креативному потенціалу або навіть перевершує його, то це свідчить про необхідність модернізації господарської системи в напрямі зовнішніх критеріїв, що досить часто супроводжується ризиком розмивання широкої ідентичності.

Якщо залишкова невизначеність першого роду є істотно нижчою за національний інституційно-технологічний потенціал, але динаміка при цьому несприятлива, то потрібні реформи. Якщо ж рівень і динаміка вказаного співвідношення сприятливі для країни, то основну проблему становить невизначеність другого роду S_2 , що говорить, з одного боку, про лідерство, а з іншого – про відсутність гарантій його втримання і неминучу плату за це. Модель “керованого хаосу” С. Манна [19] передбачає використання можливостей для придушення невігідних проявів невизначеності другого роду S_2 і максимальної експлуатації вигідних її проявів, включаючи також виштовхування на периферію національних інтересів. Така модель може мати право на існування тільки на коротких інтервалах і за безумовного національного технологічного лідерства. Тому в умовах глобалізації технологічного розвитку довгострокова ефективність моделі керованого хаосу є вкрай низькою.

Баланс невизначеності в економіці дає можливість встановити відрізок життєвого циклу системи. Зменшенню ентропії (від'ємне значення пер-

шої похідної $\left(\frac{dS}{dt}\right) \leq 0$ як остаточній невизначеності соціально-економічної системи) відповідає висхідний відрізок траєкторії життєвого циклу.

Якщо ж залишкова невизначеність зростає $\left(\frac{dS}{dt}\right) \geq 0$, то ми маємо справу з низхідним відрізком життєвого циклу.

Виникає питання про способи вимірювання або хоча б про ознаки зростання невизначеності в господарській системі. Наприклад, американські дослідники з Федерального банку Сент-Луїса вважають, що відносно надійним індикатором динаміки невизначеності в економічній системі є динаміка корпоративних касових залишків. "Вихід у ліквідність" дає можливість очікувати моменту, коли неприйнятний рівень невизначеності трансформується у прийнятний рівень ризику. Такий підхід дозволяє дати більш-менш раціональне пояснення сучасного глобального феномену гіперліквідності. Проте при цьому дослідники вказують, що крім фактора невизначеності на цей показник впливають рівень конкуренції, особливо в секторі інформаційних технологій, фінансування наукових досліджень і розробок, фіскальне навантаження на бізнес.

У світлі специфіки аналізованого феномену є сенс враховувати більш широке коло можливих ефектів. Такими можуть бути непередбачена втрата ресурсів або погіршення доступу до них, знецінення ресурсів, зростання ресурсомісткості ВВП, посилення загальної конфліктності системи внаслідок ослаблення ціннісних та інституційних обмежень, наростаючі масштаби наслідків помилкового вибору та некомпенсованих ризиків, розширення масштабів арбітражних операцій. Частота таких подій свідчить про зниження ефективності використання ресурсів і технологій, масову дезорієнтацію суб'єктів і зменшення для них поточної цінності кооперативної поведінки.

Більш-менш структурована оцінка динаміки невизначеності господарських систем може базуватися на формалізованому описі потенціалу впорядкування кожного з окремих соціальних механізмів зняття невизначеності та їх сукупності. Зупинимось на ньому докладніше.

Будемо вважати, що *статична* система є переважно детермінованою на даний момент, якщо виконується умова:

$$F[f_1(V), f_2(I), f_3(T), F_4(R), f_5(r), f_6(i)] - (S_1 + S_2) > 0. \quad (2)$$

Динамічна система є детермінованою, якщо одночасно виконується і умова:

$$\frac{dS}{dt} \leq 0. \quad (3)$$

Динамічна система перебуває на висхідному відрізку траєкторії життєвого циклу, якщо в момент часу t виконується умова:

$$\frac{dF}{dt} > 0. \quad (4)$$

При цьому умова (3) може не дотримуватися, тобто поточний стан системи може бути здебільшого випадковим, ніж детермінованим, однак загальна тенденція полягає у зростанні чинників внутрішнього порядку.

Відносний потенціал кожного окремого компонента господарської системи має вигляд:

$$\bar{f} = \frac{f_i}{Q}. \quad (5)$$

Чим вищим є відносний потенціал будь-якого окремого фактора, тим більше система залежить від нього. Почнемо аналіз з ціннісних та інституційних факторів, припускаючи, що інші фактори є незначними і незмінними. Аналізувати ціннісні та інституційні фактори під однією назвою “ціннісно-інституційні” можна не завжди, оскільки їх функції та стабільність у часі істотно розрізняються. Системі з переважаючою ціннісною детермінацією як найбільш стабільною в часі відповідає умова:

$$\frac{f_1}{Q} > \frac{\sum_{k=2}^{k=6} f_k}{Q}, \quad (6)$$

тобто вплив упорядкування ціннісного потенціалу перевищує сукупний вплив усіх інших соціальних механізмів.

Для системи з винятковою ціннісною детермінацією повинна виконуватись умова:

$$\frac{f_1}{Q} > \frac{\sum_{k=2}^{k=6} f_k}{Q}. \quad (7)$$

Системи з винятковою ціннісною детермінацією (7) здатні довго зберігати свою ідентичність, якщо

$$\frac{dQ}{dt} = 0. \quad (8)$$

Якщо ж

$$\frac{dQ}{dt} > 0, \quad (9)$$

тобто система є відкритою, то вона може поступово втрачати свою ідентичність через те, що

$$\frac{df_1}{dQ} < 0, \quad (10)$$

тому

$$\frac{dS}{dt} > 0. \quad (11)$$

Умова (11) означає, що зростає розрив між хаотичним впливом з боку середовища S і потенціалом впорядкування системи F . Необмежене зростання залишкової невизначеності веде до деградації і розпаду системи, оскільки інтегративний потенціал ціннісної ідентичності є меншим за ентропійний потенціал середовища. Ціннісна ідентичність, оскільки вона виражає стійкі, незмінні підстави даної господарської системи, по суті, не є інноваційною. Виняткова орієнтація на цінності в умовах відкритої системи та обмежених ресурсів є ентропійно не вигідною стратегією.

Відносно ентропійно вигідною стратегією є більш складна ціннісно-інституційна детермінація системи, оскільки інститути можуть змінюватися та ускладнюватися під впливом зміни середовища, отже, може зростати потенціал упорядкування господарської системи. У цьому випадку

$$\frac{df_2}{dt} > 0. \quad (12)$$

Якщо $\frac{df_2}{dt} > 0$, то $\frac{dF}{dt} > 0$, за умови, що $\frac{df_1}{dt} = 0$. (Випадок $\frac{df_1}{dt} > 0$ потребує додаткового дослідження). У такій системі тягар адаптації лягає на інститути, тому цінності можуть бути стабільними. Іншими словами, інститути, які оптимально змінюються та ускладнюються, відображаючи ускладнення середовища, дозволяють господарській системі зберігати свою ціннісну ідентичність. Таку залежність можна виразити і в негативній формі: відкрита система не може зберігати свою ціннісну ідентичність, якщо вона не змінює свої інститути, тобто якщо $\frac{df_2}{dt} = 0$, то $\frac{df_1}{dt} < 0$.

Зовні це виглядає як загальний занепад моралі та етики, коли через відсутність гарантій доступу до ресурсів на історично сформованих умовах учасники господарської системи дедалі частіше поводяться всупереч загальноприйнятим заборонам і обмеженням. В епоху застою системи державного соціалізму в СРСР розбіжність між офіційною мораллю і реальними мотивами та практиками господарської діяльності набула масштабів катастрофічного розриву, що змусило розпочати запізнілі реформи.

Однак слабка ціннісна ідентичність системи призвела до її швидкого розпаду. Головною проблемою формування динамічної та адаптивної ідентичності цілісної господарської системи є співвідношення інтеграційних можливостей широкої ідентичності та потужності дестабілізуючих факторів залишкової невизначеності S . На відміну від високостабільної вузької ідентичності V , широка ідентичність ($V + I$) може зростати порівняно з хаотичними впливами середовища за рахунок збільшення інтегруючого потенціалу інститутів I :

$$\frac{df_1 + df_2}{dt} > \frac{dS}{dt}, \text{ враховуючи, що } \frac{df_1}{dt} = 0.$$

У випадку, коли $\frac{df_2}{dt} > \frac{dS}{dt}$ (інституційна складова ідентичності придушує будь-які процеси стихійного саморозвитку), виникає ризик абсолютної інституційної зарегульованості господарської системи, що блокує можливість фундаментальних інновацій. Якщо ж при цьому конкуруючі господарські системи (як елемент зовнішнього середовища) мають таку можливість, то зовнішнє середовище як джерело екзогенних інновацій перетворюється на чинник істотної невизначеності. Виникає ризик втрати широкої ідентичності внаслідок інституційної деструкції. Прикладом реалізації ризику втрати широкої ідентичності може бути крах адміністративно-командної системи в СРСР.

Цей крах може розглядатись як наочний приклад формального зростання керованості відкритої системи за рахунок спроби цілеспрямованого зниження рівня технологічного розриву S_1 (модель наздоганяючого розвитку, що була заснована на принципі “наздогнати і перегнати”). В СРСР це відбувалося на фоні прихованого зростання S_2 таким чином, що $\frac{dS_1 + dS_2}{dt} > 0$, хоча можна припустити, що $\frac{dS_1}{dt} < 0$, тобто технологічний розрив за деякими окремими напрямками скорочувався. Сам термін “упровадження досягнень науки і техніки у виробництво” означав, що внутрішнього попиту на оновлення технологій на підприємствах СРСР не було, і залишався тільки шлях “упровадження” під тиском держави.

Вихідна ціннісна детермінація інститутів є умовою поєднання ціннісних та інституційних підвалин ідентичності господарської системи. У процесі тривалого функціонування і розвитку системи в її інституційній підсистемі з плином часу формується міцна основа $I (I)$, яка дозволяє функціонально детермінованим інститутам $I (M)$ бути достатньо гнучкими без загрози для ідентичності. Поступове підпорядкування найбільш стійких інститутів ціннісним заборонам та обмеженням дозволяє сформувати ціннісно-інституційний блок, в якому взаємно ототожнюються цінності та інститути. Відбувається збільшення ідентичності за рахунок прихованої експансії ціннісної ідентичності щодо ширшого кола господарських ситуацій, дій і рішень. Для опису феномену таких ціннісно-подібних інститутів перспективним може бути запропоноване свого часу поняття “соціально-економічний генотип”. Якщо суб’єкти підкоряються вимогам ціннісно-подібних інститутів, то їх поведінка має для них природний характер і не вимагає зовнішнього примусу.

Таким чином, суб’єкт як обов’язковий елемент механізму функціонування та розвитку складної соціально-економічної системи формується на основі стійких ціннісно-інституційних умов. Ці умови створюють стабільні локуси соціального простору, які дозволяють забезпечити ресурси для відтворення ідентичності суб’єкта в широкій системі соціальних зв’язків і залежностей. Головна перевага оптимально суб’єктивованої системи полягає в тій кількості невизначеності, яку вона здатна впустити всередину

без втрати цілісної якості. Це робить господарську систему інноваційною, гнучкою і стійкою. Якщо ж вона є уразливою до будь-якої невизначеності внаслідок відсутності належних суб'єктних механізмів її зняття, то вона втрачає внутрішні джерела саморозвитку і може існувати лише за рахунок максимальної ізоляції від зовнішнього середовища.

Ми виходимо з того, що координуюча потужність будь-якої системи інститутів є кінцевою. Якщо масштаби та складність економіки перевищують цей поріг, то система внаслідок проникнення до неї невизначеності як першого, так і другого рівня стихійно переходить до хаотичного сценарію спрощення та звуження зв'язків і залежностей. Чи можна стверджувати, що глобальна економіка підійшла до меж існуючого інституційного порядку? Якщо вважати, що інтегруючий потенціал лінійно залежить від кількості суб'єктів, то розрив не повинен виникати: всі суб'єкти мають рівний доступ до інституційних активів у вигляді правил та стандартів, і тому система працює як узгоджена (у кінцевому рахунку). Іншими словами, для інституційної системи все одно: чи десять суб'єктів діють на ринку, чи сто, чи мільйон — правила для всіх однакові.

Крім кількісної існує ще й якісна характеристика господарської системи, яку можна поєднати з потенціалом встановлення двох- та багатосторонніх зв'язків між суб'єктами. Саме в можливості комбінувати такі зв'язки лежить одна з головних переваг глобалізації: нові можливості рекомбінації організаційних механізмів, ресурсів і технологій. Проте вже в самому математичному понятті комбінування міститься головна загроза для глобального порядку: складність системи може зростати за законами комбінаторики, які включають в себе ще й факторіальну функцію $f(n) = n!$.

Якщо припустити, що завдяки глобальним ринкам, інформаційним мережам, лібералізації умов міжнародної торгівлі та руху капіталу, а також ринковим трансформаціям у країнах державного соціалізму кількість взаємодіючих суб'єктів за останні 25 років збільшилася на порядок (у 10 разів), то складність системи могла зрости на декілька порядків (у 100 і більше разів). Чи можна вважати, що система інститутів, яка має індустріальне походження, здатна ефективно знижувати невизначеність такого широкого та складного фінансово-економічного простору? Скоріше за все, збої, шоки і кризи неминуче супроводжуватимуть взаємну адаптацію фактичної складності глобальної економіки та інтегруючих можливостей її інституційного порядку.

Одним з можливих шляхів еволюції глобальної системи у такому напрямі є шлях спрощення, локалізації та регіоналізації світової економіки. У цьому випадку знижується навантаження на інституційну складову, хоча все відбувається за рахунок втрати якоїсь частки вже створеного глобального потенціалу. Так, А. Гриценко вважає, що глобальні шоки та кризи є не поточним коригуванням структур і пропорцій, які склались у світовій економіці в ході глобалізації, а істотною ознакою сучасної епохи, яка нерозривно пов'язана з глибинною сутністю змін, що відбува-

ються [9]. Дані процеси вказують на наявність внутрішніх обмежень глобалізації як такої у вигляді джерел невизначеності та фундаментальних цивілізаційних ризиків.

Висновки

Так званий “новий протекціонізм”, який постає на порядку денному практичних дій і концептуальних моделей економічної політики США, може трактуватись як спроба припинити небезпечне зростання невизначеності першого та другого рівнів шляхом реанімації суб’єктних основ діяльності держави на світовій арені та всередині країни. Це може виглядати як національний егоїзм, відмова від історичної місії США та відповідальності перед усім світом.

Але насправді історична місія не може виконуватися країною, яка втрачає свою історичну ідентичність і, відповідно, суб’єктність. Тарифна і митна політика являють собою своєрідну мембрану, яка захищає внутрішнє середовище господарської системи від руйнівних впливів з боку зовнішнього середовища. Суверенітет держави – це, насамперед, свідомий захист своєї суб’єктності, включаючи внутрішню легітимність. Реальність “головної послідовності” соціальних механізмів може бути доведена, якщо Д. Трамп звернеться до споконвічних цінностей американського народу і, відповідно, до ідентичності як основи самооцінки нації, її цілей і переваг.

Глобалізація як процес, що обов’язково генерує невизначеність, не призводить до тотального знецінення існуючих фундаментальних ціннісно-інституційних структур, а вимушена їх зберігати та використовувати. В контексті інституційного розуміння глобалізації “новий протекціонізм” Д. Трампа – це не аномалія, а об’єктивно зумовлена реакція на надмірну невизначеність соціальних, фінансових, торговельних і геополітичних наслідків глобальних змін. США відчули, що глобальна десуб’єктивація як тотальна ціннісно-інституційна деструкція може початися саме з них, що є вкрай небезпечним для всіх учасників глобальних змін. Якщо колосальний цивілізаційний ресурс Сполучених Штатів Америки не використовуватиметься на основі чіткої суб’єктності країни (тобто свободи вибору і відповідальності) та національної ідентичності, то це може випадково або закономірно призвести до світової катастрофи – фінансової, технологічної, соціальної або геополітичної.

Чи означатиме “новий протекціонізм” як зміна підходів до оцінки вигід і втрат від глобалізації з боку США початок процесів деглобалізації? Навряд чи. Скоріше за все, ми побачимо запуск моделі “Глобалізація 2.0”, коли формальний розподіл відповідальності між суверенними державами та міжнародними інститутами буде скоригований відповідно до фактичного розподілу ресурсів та економічної влади в сучасному суспільстві. Нова модель глобалізації продовжить більшість процесів поглиблення позитивної взаємозалежності, але на основі пристосування суверенної ідентичності та соціальної відповідальності національних держав до нових технологічних та інституційно-соціальних реалій.

Список використаної літератури

1. *Crafts N.* Whither Economic Growth? // *Finance & Development*. — 2017. — Vol. 54. — № 1. — P. 2–6 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2017/03/crafts.htm>.
2. *Krugman P.* End this depression now! — Princeton : W.W. Norton & Company, 2012. — 272 p.
3. *Blanchard O.* Where Danger Lurks // *Finance & Development*. — 2014. — Vol. 51. — №. 3. — P. 28–32.
4. *Ferrero A., Gertler M., Svensson L.* Current account dynamics and monetary policy / National bureau of economic research // Working Paper 13906. — April. — 2008.
5. *Legg A., Prasad N., Robinson T.* Global imbalances and the global saving glut // A panel data assessment research discussion paper. — November. — 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.rba.gov.au/publications/rdp/2007/pdf/rdp2007-11.pdf>.
6. *Obstfeld M., Rogoff K.* Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes. — Santa Barbara : University of California, Berkeley and Harvard University. — November. — 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eml.berkeley.edu/~obstfeld/santabarbara.pdf>.
7. *Borio C.* The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? // BIS Working Papers. — № 395. — December. — 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bis.org/publ/work395.pdf>.
8. *Геєць В.М., Гриценко А.А.* Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) // *Економіка України*. — 2013. — № 6. — С. 4–19.
9. *Гриценко А.* Глобальна криза як форма сучасної фінансово-економічної динаміки // *Економіка України*. — 2010. — № 4. — С. 37–46.
10. *Сіденко В.* Модифікація світової економіки під впливом новітніх факторів глобальної трансформаційної кризи // *Економіка України*. — 2012. — № 5. — С. 18–31.
11. *Артюмова Т.* Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи // *Економічна теорія*. — 2011. — № 2. — С. 16–33.
12. *Білорус О.* Сучасна світова фінансово-економічна криза як прояв тотальної кризи системи глобалізму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2008/11-12/200801.html>.
13. *Erbas N.S., Sayers C.L.* Institutional Quality, Knightian Uncertainty, and Insurability: A Cross-Country Analysis // IMF Working Papers. — July. — 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06179.pdf>.
14. *Kliesen K.L.* Uncertainty and the Economy [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/april-2013/uncertainty-and-the-economy>.
15. *Popov V.* Global Imbalances: Non conventional View // CEFIR and NES Working Paper. — 2011. — № 160 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cefir.ru/index.php?l=eng&id=35&yf=2011>.

16. *Richter R.* Efficiency of Institutions From the Perspective of New Institutional Economics With Emphasis on Knightian Uncertainty [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2105604.

17. *Яременко О.Л.* Довіра як інформаційний процес / Творення простору суспільної довіри в Україні ХХІ століття : матер. міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ДВНЗ “Університет банківської справи”, 2016. – С. 289–291.

18. *Хайєк Ф.А.* Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. – М. : Изд-во “Новости”, 1992. – 304 с.

19. *Mann S.R.* Chaos Theory and Strategic Thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/My%20Documents/Downloads/ADA528321%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/My%20Documents/Downloads/ADA528321%20(1).pdf).

References

1. Crafts N. Whither Economic Growth? *Finance & Development*, 2017, Vol. 54, No. 1, pp. 2–6, available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2017/03/crafts.htm>.

2. Krugman P. End this depression now! Princeton, W.W. Norton & Company, 2012.

3. Blanchard O. Where Danger Lurks. *Finance & Development*, 2014, Vol. 51, No. 3, pp. 28–32.

4. Ferrero A., Gertler M., Svensson L. Current account dynamics and monetary policy. National bureau of economic research. Working Paper 13906, April, 2008.

5. Legg A., Prasad N., Robinson T. Global imbalances and the global saving glut. A panel data assessment research discussion paper. November, 2007, available at: <https://www.rba.gov.au/publications/rdp/2007/pdf/rdp2007-11.pdf>.

6. Obstfeld M., Rogoff K. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes. Santa Barbara: University of California, Berkeley and Harvard University, November, 2009, available at: <http://eml.berkeley.edu/~obstfeld/santabarbara.pdf>.

7. Borio C. The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? BIS Working Papers, No. 395, December, 2012, available at: <http://www.bis.org/publ/work395.pdf>.

8. Heyets V.M., Grytsenko A.A. *Vykhid z kryzy (Rozdumy nad aktual'nym u zv'yazku z prochytanym)* [The way out from a crisis (Reflections about actual things after the reading)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2013, No. 6, pp. 4–19 [in Ukrainian].

9. Grytsenko A. *Global'na kryza yak forma suchasnoi finansovo-ekonomichnoi dynamiky* [The global crisis as a form of the modern financial economic dynamics]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2010, No. 4, pp. 37–46 [in Ukrainian].

10. Sidenko V. *Modyfikatsiya svitovoi ekonomiky pid vplyvom novitnikh faktoriv global'noi transformatsiinoi kryzy* [A modification of the world economy under the action of the newest factors of the global transformation crisis]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2012, No. 5, pp. 18–31 [in Ukrainian].

11. Artomova T. *Metodolohichna anatomiya global'noi finansovo-ekonomichnoi kryzy* [Methodological Anatomy of the Global Financial and Economic Crisis]. *Ekonomichna teoriya – Economic Theory*, 2011, No. 2, pp. 16–33 [in Ukrainian].

12. Bilorus O. *Suchasna svitova finansovo-ekonomichna kryza yak proyav total'noi kryzy systemy globalizmu* [The current world economic crisis as a manifestation of the total crisis of the system of globalism], available at: <http://soskin.info/ea/2008/11-12/200801.html>.

13. Erbas N.S., Sayers C.L. Institutional Quality, Knightian Uncertainty, and Insurability: A Cross-Country Analysis. IMF Working Papers, July, 2006, available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06179.pdf>.

14. Kliesen K.L. Uncertainty and the Economy, available at: <https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/april-2013/uncertainty-and-the-economy>.

15. Popov V. Global Imbalances: Non conventional View. CEFIR and NES Working Paper, 2011, No. 160, available at: <http://www.cefir.ru/index.php?l=eng&id=35&yf=2011>.

16. Richter R. Efficiency of Institutions From the Perspective of New Institutional Economics With Emphasis on Knightian Uncertainty, available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2105604.

17. Yaremenko O.L. *Dovira yak informatsiinyi protses, v: Tvorennya prostoru suspil'noi doviry v Ukraini XXI stolittya* [Trust as an information process, in: Creation of a space of public trust in Ukraine of the XXI century]. Proceedings from International Scientific and Practical Conference. Kyiv, SHEI "University of banking affairs", 2016, pp. 289–291 [in Ukrainian].

18. Hayek F.A. *Pagubnaya Samonadeyannost'. Oshibki Sotsializma* [The Fatal Conceit. The Errors of Socialism]. Moscow, "Novosti", 1992 [in Russian].

19. Mann S.R. Chaos Theory and Strategic Thought, available at: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/My%20Documents/Downloads/ADA528321%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/My%20Documents/Downloads/ADA528321%20(1).pdf).